

Αντώνης Παπαρίζος

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΝΟΗΜΑ

Ο «Δόλος» της μάθησης, νόημα
και κοινωνία

Η Απορία

ΣΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΟΥ ΣΧΕΔΟΝ Ο ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΣ ΣΤΟΧΑΣΜΟΣ, έχει ως ένα από τα κεντρικά σημεία αναφοράς ή εκκίνησης την αντίληψη ότι ο άνθρωπος είναι το σημαντικότερο γεγονός του κόσμου. Αντίληψη πάνω στην οποία στηρίχθηκαν και οι μονοθεϊστικές θρησκείες, μετατρέποντας τον άνθρωπο σε «φετίχ». Η φύση, όχι μόνο αδιαφορεί για την ανθρωπότητα, αλλά και την αγνοεί. Αν η ανθρωπότητα εξαφανιστεί, η φύση ούτε καν που «θα το πάρει είδηση». Η φύση υπάρχει όπως εάν δεν υπήρχε. Δεν είναι αφ' εαυτής ούτε υποκείμενο ούτε αντικείμενο. Είναι απλά και μόνο γεγονός ή συμβάν, τέχνη ή κόσμημα¹. Ο άνθρωπος, μη μπορώντας να δεχθεί τη «φυσική» του ύπαρξη, να υπάρχει, δηλαδή, όπως εάν δεν υπήρχε, να υπάρχει όπως η φύση, χωρίς περιορισμό και χωρίς λόγο, χωρίς δεδομένη και αμετάβλητη πραγματικότητα, αναζητά σε κάθε στιγμή και δημιουργεί, μέσω της συνεχούς κοινωνικής του ανάδυσης, μια νοηματική² πραγματικότητα, τη δική του ιστορική κάθε φορά μορφή, που συνεχώς μεταβάλλεται³ και αμφισβητείται από την ίδια την κίνηση της ιστορίας, από

1. «Ο Ουρανός βαστά και η Γη αντέχει. Ουρανός και Γη βαστούν και αντέχουν γιατί δεν φροντίζουν τη ζωή τους» (η υπογράμμιση είναι δική μας), λέει ο Λάου Τσου στο *Ταό Τε Κινγκ*, Αθήνα, Ερμής, 1971, σελ. 31, φωτίζοντας μια πλευρά του τρόπου ύπαρξης της Φύσης. «Ο Ουρανός και η Γη αδιαφορούν για τη ζωή τους», θα λέγαμε, γι' αυτό και υπάρχουν. Αδιαφορούν για το αν υπάρχουν και για το αν θα υπάρχουν, γι' αυτό και δεν αναπαράγονται. Υπάρχουν όπως εάν δεν υπήρχαν, χωρίς χρόνο και χωρίς χώρο, χωρίς μεταβολή. Έχουν όλο το χώρο, όλο το χρόνο και κάθε μεταβολή. Χώρος, χρόνος και μεταβολή, είναι η ανθρώπινη σχέση της «φύσης» με τη φύση πάνω σε τούτη τη Γη, της «ανθρώπινης φύσης», δηλαδή, και της φύσης.

2. Το νόημα αποτελεί ένα θέμα που με ποικίλους τρόπους επανέρχεται στη διεθνή βιβλιογραφία και αρθρογραφία, υποδηλώνοντας, αρκετά συχνά, ένα διαφορετικό περιεχόμενο. Πέρα από τα πολύ γνωστά ονόματα όπως των Μ. Βέμπερ, Κ. Μαρξ, Φ. Χεγκελ, Μπατάιγ, Τολστόι, Κούντερα, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε, τον Hubert Reeves, αστροφυσικό, ο οποίος αναρωτιέται εάν υπάρχει ένα κάποιο νόημα που απορρέει από αυτή τούτη την ύπαρξη της φύσης και του σύμπαντος στο *L'heure de s'anivrer, L'aniversaire a-fil unsens*, Paris, Seuil, 1986. Η τέχνη και ιδιαίτερα ο κινηματογράφος δίνουν το δικό τους χρώμα, αλλά πλέον με ξεκάθαρους όρους, στο κεντρικό αυτό θέμα.

3. Η άποψη του Κ. Μαρξ ότι ο άνθρωπος δεν έχει

την ίδια δηλαδή, την κίνηση των γενεών του ανθρώπου. Είναι, λοιπόν, επόμενο, και δεν θα πρέπει να απορούμε που η νοηματική ολοκλήρωση του ανθρώπου είναι αδύνατη. Ο άνθρωπος είναι καταδικασμένος να εξελίσσεται. Δεν θα αποκτήσει ποτέ μια δική του δεδομένη, και αμετάβλητη «φυσική» και νοηματική πραγματικότητα.

Η μάθηση

Ο ΜΟΝΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ είναι η κοινωνία. Ο μόνος τρόπος ύπαρξης της κοινωνίας είναι η αναπαραγωγή του ανθρώπου, η αναπαραγωγή του είδους και, κατ' ανάγκη, της φύσης. Ο μόνος τρόπος ύπαρξης του ανθρώπου και της κοινωνίας είναι η ιστορία, η δραστηριότητα, δηλαδή, των γενεών του ανθρώπου που συσσωρεύεται, αποχρυσταλλώνεται και υλοποιείται, τόσο στον άνθρωπο και την κοινωνία, ως ιστορικές μορφές του ανθρώπου, όσο και στην ίδια τη φύση, ως «φύση του ανθρώπου».

Αυτό είναι το ουσιαστικό περιεχόμενο μιας σειράς προτάσεων που θέτει ο Μαρξ στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά χειρόγραφα*,¹ με σκοπό να προσδιορίσει τη διαλεκτική σχέση του ανθρώπου με την κοινωνία και τη φύση, σχέση από την οποία ξεκινά για να αναπτύξει όλες τις αναλύσεις του, ακόμη και εκείνες που αφορούν τις οικονομικές σχέσεις, όπως άλλωστε φαίνεται από τα *Grundrisse*⁵.

«αληθινή πραγματικότητα» είναι πιθανόν να βρίσκει την καταγωγή της στον Φώουερπαχ. Δύο τουλάχιστον συγγραφείς επισημαίνουν το γεγονός: Α. Gornu, *K. Marx et F. Engels*, τόμος I Paris, 1955, σελ. 248, Α. Desroche, *Marxisme et Religions*, Paris, PUF, 1962, σελ. 6 και επ. Η άποψη αυτή εκφράζεται από τον Μαρξ στη *Συμβολή στην Κριτική της Χεγκελιανής φιλοσοφίας του Δικαίου*, στο *Εβραϊκό Ζήτημα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1978, σελ. 118. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι μια ανάλογη άποψη εκφράζει και ο Χέγκελ. Ο C. Wackenheim στο βιβλίο του, *La faillite de la Religion d'après K. Marx*, Paris, PUF 1963, την εκφράζει με τον εξής τρόπο: «Σύμφωνα με τον Χέγκελ, ο άνθρωπος είναι ένα τίποτε καθορισμένο από την επιθυμία του οικουμενικής αναγνώρισης», σελ. 219. Πάνω στο θέμα της «ουσίας» του ανθρώπου στους Χέγκελ, Φώουερπαχ και Μαρξ, ο ίδιος συγγραφέας αφιερώνει εκτεταμένες σελίδες στο ίδιο αυτό βιβλίο: 218-247.

4. Από τα σημαντικότερα αυτά κείμενα εδώ μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα τα ακόλουθα τμήματα: α) από το πρώτο χειρόγραφο το κεφ. «Η αλλοτριωμένη εργασία», β) όλο το δεύτερο χειρόγραφο, και γ) από το τρίτο, τα δύο πρώτα κεφάλαια: τέλος εκείνο της «Κριτικής της διαλεκτικής του Χέγκελ» και η «Φαινομενολογία».

5. Γνωστές είναι οι απόψεις για το έργο του Μαρξ σύμφωνα με τις οποίες υπάρχει μια τομή, που μας επιτρέπει να το διακρίνουμε σε «νεανικό» και «ώριμο», όπως και απόψεις που υποστηρίζουν τη «συνέχεια». Θεωρούμε ότι ο τρόπος με τον οποίο ο Κ. Μαρξ καθορίζει τις σχέσεις ιδιοκτησίας και, κατά συνέπεια, τις σχέσεις παραγωγής στα *Grundrisse* είναι ο ίδιος με τον οποίο καθορίζει τη σχέση του ανθρώπου με την κοινωνία και τη φύση στα *Χειρόγραφα*. Πρόκειται για τη σχέση οικειοποίησης από τον άνθρωπο, α) του εαυτού του και β) της φύσης. Η τομή που τοποθετείται χρονικά και θεωρητικά μετά τη συγγραφή της *Γερμανικής Ιδεολογίας* (Althusser) πρακτικά είναι ανύπαρκτη. Βλέπε στο *Χειρόγραφα* τα σημεία τα οποία αναφέραμε στην υποσ. 4 και στα *Grundrisse*, τις «Μορφές που προηγούνται της καπιταλιστικής παραγωγής». Για το ίδιο θέμα: Κ. Μαρξ, *Το πρόσδε συσσωρεύσεως του Κεφαλαίου*. Αθήνα, Εκδ. Ειρήνης, 1975. Η συσσωρεύση κεφαλαίου είναι το άμεσο αποτέλεσμα της σχέσης ιδιοκτησίας και μισθωτής εργασίας, της σχέσης ανάμεσα στον ιδιοκτήτη και τον εργαζόμενο, της ίδιας εκείνης σχέσης του ανθρώπου με τους άλλους ανθρώπους, πάνω στην οποία αναπτύσσονται όλες οι μορφές ανθρωπίνων σχέσεων ολοκλήρωσης και πιθανής χειραφέτησης.

Παρατηρώντας τις άλλες πρακτικές πλευρές της σχέσης αυτής στην καθημερινή τους υλοποίηση, οφείλουμε να δεχθούμε, όπως έχει διατυπωθεί (Μαρξ), ότι η κοινωνική ανάδυση του ανθρώπου έχει ως συνέπεια το συνεχή εξανθρωπισμό του ανθρώπου, του ανθρώπινου είδους, αλλά και το συνεχή εξανθρωπισμό της φύσης. Κάθε δραστηριότητα δεν μπορεί παρά να είναι πράξη αυτοδημιουργίας του ανθρώπου όπως και πράξη δημιουργίας της κοινωνίας και της φύσης.

Εδώ θεωρούμε απαραίτητο να ανοίξουμε μια μικρή παρένθεση για να πούμε τα εξής: Αυτό που ονομάζουμε φύση είναι: ο άνθρωπος πριν την ανάδυσή του, η φύση που κλείει μέσα του πριν «εκραγεί» με τη μορφή του ανθρώπου, οι δυνάμεις που ρέουν χωρίς σκοπό.

Αυτό που ονομάζουμε φύση, είναι ο άνθρωπος πριν την έκρηξή του ως δραστηριότητα που συσσωρεύεται⁶, είναι οι μορφές ροής και κίνησης, οι μορφές ύπαρξης που μπορούν να γίνουν κάθε ύπαρξη. Αυτό που ονομάζουμε άνθρωπος είναι η φύση, οι μορφές κίνησης που συσσωρεύτηκαν ως πράξη/συνείδηση ή ως πράξη συνειδητή.

Η δραστηριότητα «λόγος» μέσα και μέσω της οποίας επιχειρούμε να ονομάσουμε, να θέσουμε, να ομολογήσουμε την ανάδυση του ανθρώπου, είναι αποτέλεσμα, συνέχεια της πρωταρχικής ρήξης που αποτελεί ο άνθρωπος, της ρήξης που αναδύθηκε ως άνθρωπος, γι' αυτό και δεν μπορεί να θέσει, να εξηγήσει, να ομολογήσει την ανάδυση του ανθρώπου καθαυτή. Είναι έκφραση, τρόπος ύπαρξης, αυτής της συνεχούς έκρηξης και ανάδυσης, αλλά όχι και «ομο-λογία της». Είναι ομολογία της ζωής του ανθρώπου, ομολογία του ανθρώπου, αλλά όχι και της πρώτης του ανάδυσης. Γι' αυτό και είναι αδύνατο να ομολογήσουμε, να πούμε, να συλλάβουμε την ανάδυση/«έκρηξη» της φύσης με τη μορφή του ανθρώπου. Θα περιγράψουμε και θα γνωρίσουμε ενδεχόμενα τα διάφορα στάδιά της, όχι όμως και το γεγονός καθαυτό. Διότι η χρήση του λόγου με σκοπό να ομολογήσει αυτό που ομολογεί με την ύπαρξή του και μόνο⁷, θα ήταν η ίδια του

6. Χρησιμοποιώντας ορολογία της φυσικής επιστήμης θα μπορούσαμε να πούμε ότι, φύση είναι η «πληροφορία που συσσωρεύεται και οργανώνεται», αποκτώντας μορφές όλο και περισσότερο περίπλοκες, ώσπου να γίνει άνθρωπος δηλαδή, «πληροφορία συσσωρευμένη με τη μορφή του ανθρώπου», ή διαφορετικά «πληροφορία/πράξη». Οι απόψεις του αστροφυσικού H. Reeves, *L'heure de sanivrer*, υπ. Μ. σελ. 53 και επόμεν., θα μπορούσαν κάλλιστα να αποτελέσουν το υπόβαθρο των σκέψεών μας αυτών. Ιδιαίτερα, οι προτάσεις του συγγραφέα, που εκκινούν από την παράφραση μιας πρότασης του J. Lacan: «η φύση είναι δομημένη ως γλώσσα», με βάση τα γράμματα του αλφαβήτου, σελ. 54-55.

Για το ίδιο θέμα χρήσιμες είναι οι απόψεις του H. Atlan, βιολόγου, γιατρού, καθηγητή στο Παρίσι και στην Ιερουσαλήμ, καθώς προσπαθεί στο βιβλίο του, *A fort et à raison*, (Intercritique de la science et du mythe), Paris, Seuil, 1986, να μελε-

τήσει το ίδιο ερώτημα, από περισσότερες όμως από μια σκοπιές. Βλ. ιδιαίτερα τις απόψεις του πάνω στα «επίπεδα οργάνωσης» του πραγματικού, σελ. 49.

7. Η ύπαρξη του λόγου αποτελεί την «ομο-λογία» της ανάδυσης του ανθρώπου. «Λόγος» και άνθρωπος αναδύθηκαν ταυτόχρονα. Γι' αυτό και ο λόγος δεν μπορεί να «ομο-λογήσει», να «πει» να περιγράψει νοηματικά και λογικά το γεγονός καθαυτό της ανάδυσης. Αποτελεί μέρος της. Γι' αυτό και η χρήση του λόγου για να «πούμε», να ομολογήσουμε την ανάδυση καθαυτή, θα ήταν η πράξη αναίρεσης του λόγου, η αντιστροφή στην πρώτη στιγμή, σ' αυτή τούτη τη στιγμή της ανάδυσης.

Λόγος-άνθρωπος-πράξη-φύση αναδύονται ως ρήξη/έκ-ρηξη την ίδια στιγμή. Πάνω στο θέμα αυτό βλέπε μια σειρά σκέψεών μας, με βάση τη γενετική, επιστημολογία και την ανάδυση της ευφυίας, του J. Piaget στο 2ο Κεφ. του Ιου Μέρους του διδακτο-

η αναίρεση. Η επιστροφή, δηλαδή, στη στιγμή της πρώτης «έκρηξης»/ανάδυσης του ανθρώπου.

Κλείνοντας την παρένθεση και συνδέοντας με την προηγούμενη παράγραφο, μπορούμε να πούμε ότι, στο βαθμό που η δραστηριότητα είναι αυτο-δημιουργία του ανθρώπου και δημιουργία του περιβάλλοντος, είναι συγχρόνως και κάθε στιγμή μάθηση και συνεπώς γνώση: μάθηση ατομική, προσωπική και ταυτόχρονα κοινωνική. Είναι εσωτερίκευση και εξωτερίκευση⁸. Εσωτερίκευση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος και εξωτερίκευση των ήδη διαμορφωμένων και αποχρυσταλλωμένων αντιλήψεων και εμπειριών, μέσω των οποίων, μάλιστα, δημιουργούνται στον άνθρωπο, οι διαθέσεις⁹, οι τάσεις και οι στάσεις.

Επομένως, όλα τα μέλη μιας κοινωνίας, μέσα από την καθημερινή τους δράση βρίσκονται σε μια συνεχή διαδικασία μάθησης, αποτελώντας έτσι όλοι μαζί ένα «χώρο», ένα «πεδίο», συνεχούς διδασκαλίας. Το γεγονός αυτό σημαίνει, ότι οποιαδήποτε κι αν είναι η μεταξύ τους σχέση, στενά προσωπική, εργασιακή ή άλλη, διδάσκουν ο ένας στον άλλο, με την «πειθώ», με την ομιλία, δηλαδή, και τη συνεργασία, ή με την πάλη και τη σύγκρουση, μέσα ακόμη και από τις πιο συνηθισμένες και τετριμμένες δραστηριότητες, τις δύο βαθύτερες μορφές της ανθρώπινης πράξης¹⁰, τη δημιουργία και την καταστροφή.

Επιτρέπουν, με τον τρόπο αυτό, και ενισχύουν την επιτυχία και την αποτυχία, ο ένας του άλλου, όπως βέβαια και τα συναισθήματα της αναγνώρισης και της ικανοποίησης, αλλά και της απογοήτευσης, της απόρριψης και του πόνου.

Η «εμπειρία», λοιπόν, και η «πληρωμή», η κάθε πράξη και η έκβασή της, αναπτύσσονται κοινωνικά και προσφέρονται μέσα από ποικίλα καθημερινά συναισθήματα, δη-

ρικού μας: *Contribution à une appréhension du rapport entre politique et religion*, Doctorat d'Etat, Paris, 1987, σελ. 79-125.

Ο καθορισμός του ανθρώπου ως «πληροφωρία/πράξη» που αναφέρουμε στην υποσ. 6 του κειμένου τούτου, αποτελεί μέρος της προσπάθειάς μας να συλλάβουμε τον άνθρωπο με βάση τις κατηγορίες: γνώση και πράξη.

8. Εσωτερίκευση-εξωτερίκευση είναι μια και η αυτή διαδικασία μέσω της οποίας ο άνθρωπος αναπτύσσει τα σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης, που του επιτρέπουν να δομείται δομώντας το περιβάλλον του. Βλ. Pierre Bourdieu, *Esquisse d'une theorie de la pratique*, Droz, Geneve-Paris, 1972, σελ. 175 κ. επ.

9. Για τη διαμόρφωση των διαθέσεων μέσα και μέσω της πράξης, P. Bourdieu, *Esquisse...*, ό.π. σελ. 175 και 247, υποσ. 28. «Need-dispositions» είναι ο ανάλογος όρος που χρησιμοποιεί ο T. Parsons και E. Shils, *Toward a general theory of action*, Cambridge, Harvard Univ. Press, 1954, σελ. 56.

10. Η πράξη ως τρόπος θέσμησης του ανθρώπου, αποτελεί ένα από τα βασικότερα σημεία της κοινωνικής θεωρίας, που έχει ως αφετηρία το μαρξικό έργο. Συγγραφείς όπως: G. Lukacs, A. Gramsci, H. Lefebvre, K. Kosik, P. Bourdieu, είναι κάποιιοι από όσους θα μπορούσαμε να αναφέρουμε, μέσα στην κατεύθυνση αυτή, προσθέτοντας και τη σχολή της Φραγκφούρτης.

Θεωρούμε ότι, μια οποιαδήποτε θεωρητική αντιμετώπιση της κοινωνίας με βάση την πράξη, θα πρέπει να έχει δύο στάδια οργάνωσης: α) ένα στάδιο αναλυτικό, όπου φαίνονται τα στοιχεία και οι μορφές της πράξης, και β) ένα δεύτερο, όπου συζητείται το ανθρώπινο, χειραφετητικό, κοινωνικό και κοσμικό (συμπαντικό) της, θα λέγαμε, περιεχόμενο. Με άλλα λόγια, η πράξη ως πρακτική, ως δραστηριότητα κατασκευαστική και ως δραστηριότητα δημιουργική και χειραφετητική. Οι δυο αυτές πλευρές της πράξης είναι άρρηκτα συνδεδεμένες σε όλες τις μορφές αποχρυστάλλωσης και υλοποίησής της.

μιουργώντας έτσι, τις συνειδησιακές εκείνες καταστάσεις — τις δομές της συνείδησης — οι οποίες συνδέονται άμεσα με συγκεκριμένες νευρομυϊκές, ψυχοσωματικές, προδιαθέσεις και στάσεις.

Αυτό σημαίνει, πως αν η επιτυχία και η αποτυχία υποδηλώνουν την κοινωνική κυρίως πλευρά των μορφών πράξης, που αποσκοπούν στην ικανοποίηση οικονομικών και άλλων συμφερόντων, τα συναισθήματα της ζωής και του θανάτου που συνδέονται μαζί τους: χαρά, ελπίδα, αναγνώριση, και αντίστοιχα, απογοήτευση, πόνος, απόρριψη δείχνουν ξεκάθαρα ποιο είναι το βαθύτερο περιεχόμενο των επιθυμιών και αναζητήσεων των ανθρώπων.

Με άλλα λόγια, όλα τα οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά συμφέροντα, όπως και οι βαθύτερες αναζητήσεις αναγνώρισης¹¹, δικαίωσης και επιτυχίας, επειδή ακριβώς περιέχουν νοήματα και εξηγήσεις, που δικαιολογούν τις πράξεις των ανθρώπων και τις εντάσσουν σε ένα ευρύτερο νοηματοδοτικό πλαίσιο¹², αποκτούν μέσα στην πρακτική καθημερινή τους διάσταση ένα βαθύτερο περιεχόμενο, που είναι τα συναισθήματα της ζωής και του θανάτου.

Όλα, λοιπόν συμβαίνουν με τέτοιο τρόπο, ώστε θα μπορούσαμε να πούμε, ότι η κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα αποτελεί δημιουργία και συγχρόνως μάθηση. Δημιουργία διότι συνθέτει, αποχρυσταλλώνει και υλοποιεί, από τη μια πλευρά το κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και φυσικό περιβάλλον, και από την άλλη τη συνολική, συναισθηματική και νευρομυϊκή κατάσταση του ανθρώπου. Μάθηση, διότι αναπαράγοντας και μετασχηματίζοντας το περιβάλλον, δεν μεταβάλλει μόνο τις κοινωνικές δομές και τη συσσωρευμένη σ' αυτές γνώση, αλλά και κάποιες από τις ζωντανές, βιώσιμες και αναπαραγώγιμες συνειδησιακές δομές¹³ ή καταστάσεις του δρώντος. Το γεγονός αυτό σημαίνει επίσης ότι, όπως οι ανθρώπινες επιθυμίες και αναζητήσεις, έτσι και οι δομές συνείδησης, πέρα από το συναισθηματικό, φαντασιακό και σκοποθεσιακό¹⁴ τους περιεχόμενο, είναι άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένες με μια νοηματική εξήγηση, που δικαιολογεί τη ζωή, το θάνατο και τον προορισμό του ανθρώπου.

Επομένως κάθε μορφή κοινωνικής πραγματικότητας, κάθε έργο της ανθρώπινης δημιουργικότητας, εργαλεία παραγωγής και προϊόντα καθημερινής χρήσης, έργα αιώ-

11. Για τη σημασία και την προβληματική της «αναγνώρισης» και «δικαίωσης» του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία και μέσα στον κόσμο, μια πρώτη προσέγγιση βλ. Κ. Μαρξ, *Εβραϊκό Ζήτημα*, ό.π., σελ. 72 και επόμενες.

12. Με πολύ γενικούς όρους, εφόσον καθορίζουμε το «νόημα» αμέσως πιο κάτω, θα λέγαμε ότι, νοηματοδοτικό πλαίσιο είναι το σύνολο των βιωμένων κοσμοθεωρητικών απόψεων που επιτρέπουν στους ανθρώπους να «δίνουν νόημα» στην καθημερινή τους ζωή.

13. Οι δομές της συνείδησης παράγονται με βάση την υλική δραστηριότητα των ανθρώπων. Βλ. τις πολύ γνωστές προτάσεις των Μαρξ-Ένγκελς, στη

Γερμανική Ιδεολογία, την πρώτη παράγραφο του χειμένου, με τίτλο: Feuerbach, A. Ιδεολογία γενικά, Γερμανική ιδεολογία ιδιαίτερα.

Ο λόγος, νοούμενος ως ομιλία (discours), η κατοχή και η χρήση του, αποτελούν ένα βασικότατο στοιχείο για τον καθορισμό των μορφών συνείδησης. P. Bourdieu, *Esquisse d'une theorie de la Pratique*, υπ. σελ. 185.

14. «Η ανθρωπότητα αναδύεται ως ψυχή: ρήξη της κανονικής οργάνωσης του ζωντανού, ροή αναπαραστατική/συναισθηματική/σκοποθεσιακή που τείνει...» γράφει ο Κ. Καστοριάδης στο άρθρο του, «Θέσμιση της κοινωνίας και θρησκεία», *Esprit*, Mai 1982, 1667, σελ. 116.

νίας σύλληψης ή εντελώς άσημα, θεσμοί και μορφές οργάνωσης, έργα όλων των μορφών τέχνης και καθημερινές ανθρώπινες σχέσεις, περιέχουν αποκρυσταλλωμένα, πέρα από τις κοινωνικές σχέσεις επιβολής και παραγωγής — σχέσεις εκμετάλλευσης και σχέσεις κυριαρχίας — τα συναισθήματα της ζωής και του θανάτου. Τα συναισθήματα, δηλαδή, εκείνα που πέρα από το ίδιο τους το αισθαντικό περιεχόμενο, όπως φόβος, πόνος, χαρά ζωής ή αναγνώριση, κ.λπ., συνδέονται, δομούν και δομούνται, μέσω μιας εξήγησης για το τι είναι η ζωή και ο θάνατος, μέσω μιας νοηματικής αντίληψης που παρέχει στον άνθρωπο έναν κάποιο πιθανό προορισμό.

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, θα πρέπει να τονίσουμε τα εξής σημεία: Η μάθηση, ως διαδικασία ενσωματωμένη σε κάθε μορφή δραστηριότητας, αποτελεί τον τρόπο συνεχούς αυτοδημιουργίας και εξέλιξης του ανθρώπου και της κοινωνίας. Αποτελεί τον τρόπο με τον οποίο συντίθενται, ανασυντίθενται και μετασχηματίζονται ταυτόχρονα και κάθε στιγμή δύο πράγματα. Πρώτον, οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και πολιτικής κυριαρχίας, βιωμένες μέσα από την προσωπική ιδιαιτερότητα και τα συμφέροντα κάθε είδους των συγκεκριμένων δρώντων, και δεύτερο, τα σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης¹⁵, όπως και τα ιδεολογικά μορφώματα κάθε είδους, που παραπέμπουν σε μια ολική αντίληψη ή κοσμοθεωρία, μέσω της οποίας εξηγείται και ικανοποιείται η καθημερινή αναζήτηση ενός προορισμού ή ενός νοήματος για τη ζωή και το θάνατο. Η κοινωνία, λοιπόν, αν σταθούμε από την πλευρά της, ζώσα, αποκρυσταλλωμένη και υλοποιημένη πράξη ανθρώπων που δημιουργούν και αυτοδημιουργούνται, αποτελεί ένα «χώρο» συνεχούς μάθησης μέσα στον οποίο ο άνθρωπος, δάσκαλος και μαθητής, κατορθώνει να

15. Στον όρο: «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» καταλήξαμε για πρώτη φορά και τον χρησιμοποιήσαμε στη μελέτη μας, «Θρησκεία και πολιτική παιδεία (το ιερό στοιχείο ως κυρίαρχη ιδιαιτερότητα των σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πολιτικής πρακτικής στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό)» στο 3ο τεύχος, Απρ.-Ιουν. 1982, της *Πολιτικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης*.

Η κατηγορία «σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης» αποδίδει τον αφηρημένο «σκελετό», την αφηρημένη δομή των αντιλήψεων, των εικόνων, των αναπαραστάσεων και των ιδεών, μέσω των οποίων κινητοποιούμε τη σκέψη (τη νόηση και ευφυΐα), αλλά και το σώμα στις διάφορες μορφές καθημερινής πράξης.

Τα σχήματα είναι δομές μέσω των οποίων, αντιλαμβανόμαστε, σκεφτόμαστε και συγχρόνως πράττουμε. Καταλήξαμε στον όρο, οδηγούμενοι από την ανάγκη να εφεύρουμε μια νοητική κατηγορία που θα μας επέτρεπε να δείξουμε, ακριβώς, το γεγονός της σύμπτωσης των «νοητικών δομών» και των «κοινωνικών δομών» μέσα και μέσω της πράξης. Η ανάγνωση των κειμένων του P. Bourdieu, απο-

τέλεσε την αφετηρία για την αναζήτηση αυτή, η οποία, μάλιστα, ήταν τόσο έντονη ώστε κάναμε μια προσπάθεια να τη θεμελιώσουμε και να την ολοκληρώσουμε με τη βοήθεια της «γενετικής επιστημολογίας» του J. Piaget, και τις αναλύσεις του για την ανάπτυξη της ευφυΐας, στο 2ο κεφάλ., του 1ου μέρους της Διατριβής μας, σελ. 79-125, *Contribution...*, υπ. νο 7 του κειμένου αυτού.

Την ορθότητα της κατηγορίας αυτής την επιβεβαίωσαμε τόσο αναλυτικά, για την απόδοση ιστορικών καταστάσεων, όπως στη μελέτη μας του 1982 που αναφέραμε στην αρχή της υποσημείωσης αυτής, όσο και θεωρητικά, μέσα από τις απόψεις άλλων συγγραφέων. Εντελώς ενδεικτικά αναφέρουμε τον Μ. Χόρχαϊμερ *Παραδοσιακή και κριτική θεωρία*, Αθήνα, Ύψιλον, 1984. Στη σελ. 23 έχουμε την εξής πρόταση: «... οφείλονται στο γεγονός ότι ο υπό κρίση αντικειμενικός κόσμος δημιουργείται σε μεγάλο βαθμό από μια δραστηριότητα καθοριζόμενη από τις ίδιες εκείνες σκέψεις, με τις οποίες το άτομο αναγνωρίζει και συλλαμβάνει (sic) αυτόν τον κόσμο».

εμφανίζεται ως κάποιος που έχει κατανοήσει τη σχέση ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο, και που γνωρίζει ποιος είναι ο προορισμός του.

Διδάσκοντες και διδασκόμενοι, λοιπόν, «προσποιούμαστε», όλοι μαζί, ότι «καταλάβαμε». Και πράγματι «καταλαβαίνουμε» από τη στιγμή, μάλιστα, που δρούμε ως αν είχαμε «καταλάβει», νομιμοποιώντας την πρωταρχικότερη και τη μεγαλειοδέστερη, θα έλεγα «αλήθεια» της κοινωνικής μας ύπαρξης, τη μάθηση ως συναισθηματικο-διανοητική δραστηριότητα, παράγοντας με αυτό τον τρόπο, γνώση και επιστήμη (ανθρώπους που δρουν με βάση τη γνώση), ή με άλλα λόγια την κοινωνία και την ιστορία σε όλα της τα μεγέθη.

Ο Δόλος

ΚΑΙ ΟΜΩΣ, ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΠΑΡΑΜΕΝΕΙ. Ελλοχεύει σε κάθε ερώτηση και απάντηση, σε κάθε κάπως παρατεταμένη εμπειρία με το «θάνατο», σε κάθε απογοήτευση και αποτυχία, ή ακόμη και σε κάθε εύκολη και παρατεταμένη ευτυχία ή υπερβολική άνεση. Και τότε, αυτό που είναι η «παρουσία» της ανθρώπινης ύπαρξης, εμφανίζεται σε όλο το μέγεθος: το Κενό και το Δίχως εξήγηση, η Απορία και ο Φόβος¹⁶. Το ερώτημα πλέον αποκτά «λόγο» και εξωτερικεύεται με προτάσεις όπως οι ακόλουθες: «τίποτε δεν αξίζει», «ποιο το νόημα της ζωής», «γιατί ζούμε;» «ο άνθρωπος είναι ένα τίποτα».

Η εσωτερικευμένη συναισθηματικο-διανοητική γνώση και κοινωνική εμπειρία, χάνουν όλη την πρακτική τους χρησιμότητα και παύουν να υλοποιούν τον κόσμο, την κοινωνία και τον ίδιο μας τον εαυτό. Η ύπαρξή μας δεν είναι πλέον αυτό που ήταν και χάνει το νόημά της. Τίποτε δεν έχει πλέον «αξία». Είναι η στιγμή που και αυτή τούτη η μάθηση παύει να λειτουργεί και οι πρακτικές της μορφές, κοινωνική γνώση και επιστήμη, αφήνουν να φανεί αυτό που «κρατούσαν» μέσα τους: την αδυναμία να απαντήσουν στο Ερώτημα, στο κατ' αρχήν ερώτημα, της ανθρώπινης πράξης: «ποια είναι η σχέση της ζωής και του θανάτου», «γιατί ζούμε και πεθαίνουμε», «γιατί ζούμε εφόσον θα πεθάνουμε», «ποιος είναι ο προορισμός μας»; Παύουν, δηλαδή, να παρέχουν νόημα. Η νοηματοδοτική λειτουργία τους, η εξήγηση ή οι εξηγήσεις για τις πιθανές σχέσεις ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο, παύουν να είναι πρακτικές, «καταναλώσιμες», και ο «Δόλος» της μάθησης και της γνώσης αποκαλύπτεται σ' όλες του τις διαστάσεις.

Ενώ, δηλαδή, η μάθηση και η γνώση εμφανίζονται κάθε φορά ως εάν έχουν απαντήσει στο Ερώτημα αυτό, και ενώ εμείς «προσποιούμαστε» στην «Καθημερινή Σκηνή» ότι «κρατούμε» αυτή την απάντηση, ότι γνωρίζουμε γιατί ζούμε και γιατί πεθαίνουμε, ποιο είναι το νόημα της ζωής και του θανάτου, ποια είναι δηλαδή, η μεταξύ τους πρακτική σχέση, στην πραγματικότητα ποτέ δεν το γνωρίσαμε, και ποτέ χαμμιιά μορφή κοινω-

16. «... το άτομο, κοινωνικά κατασκευασμένο, όσο σταθερό και δομημένο είναι, δεν αποτελεί παρά, λεπτό φλοιό, πιτυρίδα, (pellicule) που καλύπτει το

Χάος, την 'Αβυσσο, το Sans Fond...» Κ. Καστοριάδης, «Institution de la societe et Religion», ό.π., σελ. 117.

νικής γνώσης, επιστήμης και μάθησης δεν απάντησε σ' αυτό, συμπεριλαμβανομένων βέβαια και των θρησκειών.

Το Νόημα

ΑΝ, ΔΗΛΑΔΗ, ΝΟΗΜΑ ΕΙΝΑΙ «η ζητούμενη εμπειρικο-πρακτική γνώση και βεβαιότητα για το ποια είναι η σχέση ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο»¹⁷, ή διαφορετικά, για το ποιος είναι ο «προορισμός» του ανθρώπου, ο «δόλος» βρίσκεται στο γεγονός ότι, ενώ η μάθηση εμφανίζεται ως εάν έχει απαντήσει με ποικίλους τρόπους στο ερώτημα, παρέχοντας βιώσιμο νόημα, καμιά από τις απαντήσεις αυτές και σε καμιά γνωστή, τουλάχιστον, ιστορική περίοδο δεν ήταν «πραγματικά ανθεκτική» στην καθημερινή πρακτική, οποιοδήποτε κι αν ήταν το περιεχόμενό της: θρησκευτικό, πολιτικό, επιστημονικό. Καμιά, δηλαδή, από τις απαντήσεις αυτές δεν αποτέλεσε την «αλήθεια» που θα απαντούσε πραγματικά στο Κενό και το Δίχως Εξήγηση της ανθρώπινης ύπαρξης.

Πώς, άλλωστε, θα ήταν δυνατό κάτι τέτοιο, όταν, όπως αναφέραμε στην αρχή, η ανθρώπινη «πραγματικότητα» δεν είναι δεδομένη, αλλά «συνεχώς αναδυόμενη», γεγονός που σημαίνει ότι ο άνθρωπος επειδή δεν έχει σταθερή και αμετάβλητη «πραγματικότητα», αμετακίνητη στο χρόνο και την ιστορικότητα¹⁸, είναι αδύνατο να έχει

17. Το «νόημα» αποτελεί την κεντρική υπόθεση/θέση της προβληματικής που προσπαθήσαμε να αναπτύξουμε στη διδακτορική μας διατριβή. Η βασικότερη υπόθεση του δεύτερου μέρους είναι ότι η «θέσμιση της κοινωνίας είναι νοηματική» και ότι το περιεχόμενο της σχέσης ανάμεσα στην πολιτική και τη θρησκεία είναι το νόημα. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο όλες οι μορφές σύγκρουσης αλλά και αλληλοσυμπλήρωσης, που καθορίζουν τη σχέση πολιτικής και θρησκείας, τόσο στο επίπεδο της θρησκευτικής και πολιτικής εξουσίας, της Εκκλησίας και του Κράτους, όσο και των ιδεολογιών, έχει ως υπόβαθρο το νόημα. Βλ. Παπαρίζος Α. *Contribution*, ό.π., *Διδακτορική Διατριβή d'E-tat*, σελ. 154-349.

18. Ο άνθρωπος δημιουργεί τη δική του πραγματικότητα κάθε στιγμή ιστορικά. Πρόκειται για έναν θετικό τρόπο να πούμε ότι το είναι του ανθρώπου δεν είναι δεδομένο: «...είναι η κοινωνία που οδηγεί στην τελειότητα, την ενότητα ουσίας του ανθρώπου με τη φύση: είναι η αληθινή ανάσταση της φύσης, η ολοκληρωμένη φυσικότητα του ανθρώπου και ο ολοκληρωμένος ανθρωπισμός της φύσης», Κ. Μαρξ, *Manuscripts de 1844*, Paris, Ed. Souales,

1972 σελ. 89.

«Ο άνθρωπος οικειοποιείται το οικουμενικό του είναι με έναν οικουμενικό τρόπο, λοιπόν, ως άνθρωπος ολικός. Καθεμιά από τις σχέσεις του με τον κόσμο, η όραση, η ακοή... η δραστηριότητα, η θέληση, εν ολίγοις όλα τα όργανα της ατομικότητάς του, ως όργανα που με τη μορφή τους είναι άμεσα όργανα κοινωνικά, με τη συμπεριφορά τους... (είναι) η οικειοποίηση του αντικειμένου, η οικειοποίηση της ανθρώπινης πραγματικότητας», η υπογράμμιση είναι δική μας. Κ. Μαρξ, *Manuscripts*, ό.π., σελ. 91.

«Ο δραστηριοποιημένος άνθρωπος μεταβάλλει τη φύση γύρω του και στον ίδιο του τον εαυτό. Δημιουργεί την ίδια του τη φύση δρώντας πάνω στη φύση. Υπερβαίνει τη φύση, υπερβαίνοντάς την σ' αυτόν τον ίδιο. Μορφοποιώντας τη σύμφωνα με τις ανάγκες του, μορφοποιείται μέσω της δραστηριότητάς του, και δημιουργεί για τον εαυτό του νέες ανάγκες. Παίρνει μορφή και γίνεται κύριος του εαυτού του δημιουργώντας αντικείμενα, προϊόντα». Η. Lefebvre, *Le Materialisme dialectique*, Paris, PUF, 1957, σελ. 102.

και κάποια αλήθεια ή νόημα, που να μένουν αμετάβλητα και να του παρέχουν οικουμενική αναγνώριση και συνεπώς βεβαιότητα.

Ο άνθρωπος, επομένως, μη έχοντας δική του πραγματικότητα, δεδομένη για όλες τις ιστορικές περιόδους και πολιτισμούς, αλλά αποτελώντας ένα ον που βρίσκεται σε «συνεχή ανάδυση» ή σε «συνεχή εξέλιξη» (ον που αποκτά την πραγματικότητα της κοινωνίας και της ιστορικής περιόδου στην οποία ζει, και που μπορεί να ανατρέψει στο μέλλον τις τωρινές του «ποιότητες», προχωρώντας σε νέες μορφές οργάνωσης της συναισθηματικο-διανοητικής του «κατασκευής» και δύναμης), δεν μπορεί να αποδώσει, μέσω της «κοινωνικής του αποκρυστάλλωσης», ένα κάποιο σταθερό νόημα στη ζωή και το θάνατό του.

Όσο οι δομές της κοινωνίας του: ποικίλες μορφές οικογένειας, «απίθανοι» τρόποι παραγωγής υλικών και νοηματικο-συμβολικών αγαθών, πολύμορφοι τρόποι πολιτικής και θρησκευτικής οργάνωσης, μεταβάλλονται, τόσο θα επιδιώκει να ανακαλύψει κάθε φορά μέσα από τις διαφορετικές αυτές δομές τον «προορισμό» του, το γιατί ζει και το γιατί πεθαίνει.

Η Αδυνατότητα

ΑΠΟ ΤΗ ΣΤΙΓΜΗ, ΛΟΙΠΟΝ, ΠΟΥ ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ στους κόλπους των οποίων ζει μόνιμα μεταβάλλονται, ο άνθρωπος είναι μόνιμα καταδικασμένος να αναζητά ένα νόημα, όσες εποχές κι αν κυλήσουν, όσοι πολιτισμοί και νέες μορφές κοινωνίας κι αν αναδυθούν. Η νοηματική ολοκλήρωση του ανθρώπου είναι αδύνατη.

Και το Ερώτημα δεν είναι «κατ' αρχήν» ούτε θρησκευτικό ούτε φιλοσοφικό, ούτε μεταφυσικό. Είναι πριν απ' όλα και «πρακτικό», καθημερινά πρακτικό, απελπιστικά συνηθισμένο, αγγίζοντας κάθε μορφή καθημερινής δραστηριότητας, ακόμη και της πιο τετριμμένης, της πιο συνηθισμένης και της πιο ασήμαντης. Το ολικό, δηλαδή, νόημα στη ζωή του ανθρώπου δεν υλοποιείται ολικά και με βάση το σύνολο της κοινωνικής ζωής ή με βάση μια ολική δραστηριότητα ή πράξη —δεν υπάρχει τέτοια—, αλλά πραγματώνεται ως αποτέλεσμα άπειρων και μικρών νοημάτων που βρίσκουμε στις καθημερινές μας δραστηριότητες, τις πιο συνηθισμένες, και που παραπέμπουν σε ένα ολικό νόημα, σε μια ολική βιωματική για το τι είναι άνθρωπος, κόσμος και κοινωνία.

Με άλλα λόγια, αν το ολικό νόημα περιέχεται σε μια κάποια από τις παρακάτω ολικές αντιλήψεις/κοσμοθεωρίες, σύμφωνα με τις οποίες ο προορισμός του ανθρώπου είναι: α) να εργάζεται και να προοδεύει μέσα σ' ένα πλαίσιο ατομικής ελευθερίας, β) να σώσει την ψυχή του και να κερδίσει τον παράδεισο, γ) να δημιουργήσει νέες και δικαιότερες μορφές κοινωνίας, δ) να ικανοποιήσει τις στενά προσωπικές του ανάγκες και μόνο, αδιαφορώντας για το σύνολο ή σε βάρος του, τότε κάθε καθημερινή πράξη πρέπει να εντάσσεται σε μια από τις ολικές αυτές θεωρήσεις. Να είναι, δηλαδή, α) δημιουργική, β) να αποβλέπει στη σωτηρία της ψυχής του, γ) να αποσκοπεί στη δημιουργία μιας ανθρωπινότερης και δικαιότερης κοινωνίας, ή δ) να ικανοποιεί τα στενά του συμφέροντα. Αν κάποια πράξη του, και η πιο τετριμμένη ακόμη, δεν μπορεί να

ενταχθεί σε μια από όλες αυτές τις γενικές αντιλήψεις ή, όπως συνήθως συμβαίνει, σε κάποιο συνονθύλευμα από αυτές, τότε χάνει το περιεχόμενό της, δεν έχει σημασία, δεν έχει νόημα ή και δεν αξίζει τον κόπο.

Η πρόταση, επομένως στην οποία καταλήξαμε προηγουμένως, σύμφωνα με την οποία, ο άνθρωπος είναι αιώνια καταδικασμένος να αναζητά ένα κάποιο νόημα: «η νοηματική ολοκλήρωση του ανθρώπου είναι αδύνατη», έχει τις εξής συνέπειες για τη γνώση/επιστήμη της κοινωνίας και της ιστορίας.

Οποιαδήποτε Κοσμοθεωρία/Νόημα, ή καλύτερα, οποιαδήποτε νοηματική ιδεολογία: θρησκευτική, πολιτική ή και «επιστημονική», που έχει ως κεντρικό της θέμα τη «σωτηρία του ανθρώπου ή και της ψυχής του», κυρίως θρησκευτική, ή τη «σωτηρία της κοινωνίας», κυρίως πολιτική, είναι υποχρεωμένη να λάβει υπόψη της την «αδυνατότητα της νοηματικής ολοκλήρωσης του ανθρώπου», την εγγενή, δηλαδή, αδυναμία οποιασδήποτε κοινωνίας, οσονδήποτε ολοκληρωμένης, να απαντήσει σταθερά και χωρίς κινδύνους κρίσης στη συνεχή αναζήτηση νοήματος από τον άνθρωπο. Να μπορέσει, με άλλα λόγια, να εξαλείψει τον κίνδυνο της καθημερινά δυνατής νοηματικής κρίσης στον άνθρωπο ή, ακόμη, και σε ολόκληρα κοινωνικά στρώματα και τάξεις. Γεγονός που είναι αδύνατο, από τη στιγμή που η κοινωνία εκτός από αναπαραγωγή σημαίνει, κυρίως, συνεχή «μετασχηματισμό» των δομών, που εξασφαλίζουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο νοηματικής σταθερότητας.

Επομένως, και η πιο δίκαιη κοινωνία, από πλευράς μείωσης της κοινωνικής εκμετάλλευσης και επιβολής, «ενέχει την αδυναμία» της νοηματικής ολοκλήρωσης, της «τελείωσης» του ανθρώπου και επομένως την «κρίση». Και εδώ βρίσκεται ένα κάποιο κενό στην αντίληψη του Μαρξ για τον άνθρωπο και τη σοσιαλιστική κοινωνία¹⁹. Ενώ, δηλαδή, μπορούμε να δεχόμαστε, ως εφικτή τη δημιουργία κοινωνιών δίχως κοινωνικο-οικονομική εκμετάλλευση και δίχως πολιτικο-διοικητική κυριαρχία, είναι αδύνατο να δημιουργήσουμε κοινωνίες «νοηματικά ολοκληρωμένων» ανθρώπων. Παρ' όλα αυτά θα μπορούσαμε να πούμε, ότι η νοηματική ολοκλήρωση του ανθρώπου γίνεται δυνατή, ατομικά ή και πιθανόν ομαδικά, όταν ο έρωτας, η δημιουργία ή και η ωριμότη-

19. Το νόημα αποτελεί για τον Κ. Μαρξ ένα από τα βασικά στοιχεία που συνδέονται με την ύπαρξη και την πράξη του ανθρώπου. Θα λέγαμε, ότι είναι «σιωπηλά παρόν» στις προτάσεις που αναπτύσσει στα *Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*, και ότι αποτελεί το υπόρρητο περιεχόμενο της ανάγκης του ανθρώπου να αποκτήσει αναγνώριση και δικαίωση, ανάγκη που ο Μαρξ συζητά στο *Εβραϊκό Ζήτημα*. Παρ' όλα αυτά, ο ίδιος δεν φαίνεται να ασχολήθηκε ποτέ πραγματικά με την ολοκληρωμένη θεώρηση του θέματος, και θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο λόγος είναι ο ακόλουθος:

Κατά την περίοδο που αναπτύσσεται ο στοχασμός του Κ. Μαρξ, ο φιλοσοφικός χώρος κυριαρχείται από την αντίληψη ότι ο άνθρωπος είναι «ον γε-

νετικό», (etre generique), αντίληψη που έχει ολικό και νοηματικό χαρακτήρα, διότι δέχεται ότι ο άνθρωπος σε κάθε στιγμή και με κάθε του πράξη εκφράζει την ατομικότητά του αλλά και την οικουμενικότητά του, την ιδιαιτερότητά του και το γένος, τον άνθρωπο, δηλαδή, αλλά ταυτόχρονα και το ανθρώπινο είδος.

Την αναλυτική και συνθετική χρησιμότητα της αντίληψης αυτής μπορούμε να τη διαπιστώσουμε στο έργο του Σ. Κίρκεγκωρ, *Η έννοια της Αγωνίας*, Αθήνα, Δωδώνη, 1971. Οι αναλύσεις του συγγραφέα που αναφέρονται στο «προπατορικό αμάρτημα», αποτελούν ένα ολοκληρωμένο «παράδειγμα» αφαιρετικής και θεωρητικής ανάπτυξης της αντίληψης αυτής.

τα, το καθένα ξέχωρα ή και όλα μαζί, επιφέρουν την «ταύτιση» του ανθρώπου με τον Κόσμο στο σύνολό του, την «ομο-λογία» του ανθρώπου με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον του.

Γίνεται, επίσης, κατανοητό ότι, η βαθύτερη σχέση της πολιτικής με τη θρησκεία εδραιώνεται πάνω στο νόημα. Και οι δυο αυτοί τρόποι νοηματικής και πρακτικής θεμελίωσης της ζωής του ανθρώπου, επιχειρούν μόνιμα να χειραγωγούν και να διαχειρίζονται το νόημα, γι' αυτό και συγκρούονται. Όπως όμως φαίνεται, η συνεχής ανάδυση και εξέλιξη του ανθρώπου δεν επιτρέπει και δεν θα επιτρέψει, μήτε στη θρησκεία μήτε στην πολιτική, να απαντήσουν στο ερώτημα της συνεχούς αναζήτησης νοήματος με τρόπο που δεν θα επιδέχεται «ανατροπή». Η φύση του ανθρώπου δεν «εν-έχει» δικό της νόημα, για τούτο και είναι «ένοχη», μόνιμα λειψή, μόνιμα ανικανοποίητη, και μόνιμα «έκ-πληκτη» μπροστά στο πιθανό Κενό και το Φόβο, μπροστά στο Δίχως Εξήγηση, ή, με άλλα λόγια, μπροστά στη γοητεία της ζωής που απολαμβάνει δίχως να ξέρει γιατί, και δίχως να «πληρώνει». Δίχως να «πληρώνει», διότι δεν μπορεί να «πληρώσει», όχι σε αντάλλαγμα, αλλά όπως «πληρώνει» η φύση το Σύμπαν, και κείνο με τη σειρά του το φως και το σκοτάδι. Όπως το «πλήρωμα» του χρόνου «πληρώνει» την κίνηση και τις μορφές της φύσης, όπως το «πλήρωμα» της φύσης τη σύνθεση και την αποσύνθεση, τη ζωή και το θάνατο.

Η τέλεια νοηματικά κοινωνία, επομένως, ιστορικά είναι αδύνατη. Μια ορθολογικά διατυπωμένη αντίληψη που θα απέβλεπε σε δικαιότερες μορφές κοινωνίας, θα πρότεινε τη συνεχή προσπάθεια που θα αποσκοπεί στη μείωση και στην κατάργηση, α) της οικονομικο-κοινωνικής εκμετάλλευσης, β) της πολιτικο-διοικητικής κυριαρχίας, και γ) της αποξένωσης του ανθρώπου από τον ίδιο του τον εαυτό και τη φύση.

Αυτό σημαίνει, επίσης, ότι μια κάποια «θέωση» από εκείνες που προτείνουν οι θρησκείες είναι αδύνατη, όσες νέες εποχές κι αν έρθουν, όσες νέες μορφές πολιτισμού κι αν αναδυθούν. Εκτός κι αν ο υπεράνθρωπος του γιγάντιου νιτσεικού²⁰ ανθρωπισμού είναι εφικτός. Εκτός και αν η γιγάντια τούτη επιθυμία εκφράζει κάτι περισσότερο από αυτή την ίδια την απόκρυψη της αδυνατότητας του ανθρώπου να ολοκληρωθεί νοηματικά²¹. Έχω την τιμή να είμαι άνθρωπος σημαίνει έχω την τιμή να υποφέρω, έχω την τιμή να αγαπώ και να δημιουργώ, έχω την τιμή να πεθαίνω. Είμαι καταδικασμένος να δημιουργώ δίχως να έχω μια κάποια αμετακίνητη δικαιολογία γι' αυτό, να συμφιλιθώ με τον αυθαίρετο νοηματικό χαρακτήρα της δημιουργίας μας, με τον αυθαίρετο χαρακτήρα της ανθρωπότητας, με τον αυθαίρετο²² θάνατο της «ψυχής» μου. Έχω την τιμή να συμφιλιθώ...

20. Βλ. F. Nietzsche, *Ainsi parlait Zarathoustra*. Paris, U.G.E., 1958.

21. Εκτός και εάν η άλλη πλευρά της ανθρωπίνης «φυσικότητας», ο μυστικός συναισθηματισμός, που όμως απαιτεί αυτόνομες, αυτάρχεις και ολοκληρωμένες πραγματικά ολιγάριθμες κοινωνίες, επιτρέπει ένα συναισθηματικο-γνωστικό άλμα του ανθρώ-

που, σε μια νέας μορφής ομο-λογία, ταυτότητα, με τη Φύση.

22. Αυθαίρετο είναι καθετί που αναδύεται και χάνεται χωρίς λόγο, σιωπηλά, χωρίς να έχει αφήσει τίποτε το πραγματικά αυθεντικό πίσω του. Αυθαίρετη είναι η φύση, η ανάδυση και η εξαφάνιση ενός γαλαξία, η ανάδυση δέκα νέων ειδών ζώων και η

εξαφάνιση του γλιακού μας συστήματος. Το «υπέρτατο ον» που θεσμούν συχνά οι άνθρωποι είναι η αμετάβλητη αρχή που περιορίζει φαντασιακά το αυθαίρετο. Γι' αυτό και ο Θεός είναι ένα καρφί που

κρατά τον κόσμο στη συνείδηση των ανθρώπων, ένα καρφί που υποδουλώνει και πονά, ίσως μερικές φορές λιγότερο από το αυθαίρετο.